

Żeński symbol dobra czy zła?

Autor tekstu: **Gabriel Spuński**

Podstawowym faktem społecznym związanym z życiem człowieka jest uniwersalny podział na dwie płcie. W społeczeństwach zbieraczo-łowieckich dymorfizm płciowy wpływa na społeczny podział pracy. Silniejsze i swobodniejsze jednostki w „stadzie” — mężczyźni — nakierowani są na myślistwo, kobiety natomiast, obciążone długotrwałą protekcją nad potomstwem, przywiązane zostają do ogniska domowego, a w rezultacie ich funkcje zostają sprowadzone do uprawy i zbieractwa.

Liczne wykopaliska archeologiczne, potwierdzają podział pracy wg płci. Odkrycia w syberyjskiej wsi Malta będącej osadą górnopaleolitycznych łowców mamutów, ukazują że domostwa podzielone były na stronę męską (prawą) i kobiecą (lewą). Po stronie męskiej znajdowały się figurki ptaków, oraz stylizowanych fallusów. W części kobiecej znajdowały się żeńskie statuetki. W Kostienkach, rozłożenie figurek potwierdza polaryzację domostwa na części kobiecą i męską [1]. Figurki kobiece znajdują się często w pobliżu ogniska.

Prawdopodobnie więc zasada komplementarności służyła symbolicznej organizacji świata, jak i objaśnieniu misterium stworzenia i okresowej odnowy. Podział na sferę męską i żeńską prowokuje instynktownie dzielenie rzeczy na dwie sfery. Oczywiście więc jest, że płć i akt płciowy wywiera potężny wpływ na ludzką kulturę.

Analiza statystyczna motywów ikonograficznych malarstwa naskalnego i sztuki mobilnej okresu paleolitu, dokonana przez prof. Andrè Leroi-Gourhana, zdaje się potwierdzać tezę o polaryzacji kosmosu na układ: męskie-żeńskie.

Stwierdzając powtarzające się układy zwierząt i znaków w określonych miejscach jaskiń, Leroi-Gourhan dokonał analizy statystycznej 1794 tematów malarskich. Sztuka paleolityczna ujmowana jako całość zawiera trzy kategorie tematów: zwierzęta, istoty ludzkie, znaki.

Analiza została przeprowadzona w ten sposób, że zarówno dla sztuki mobilnej jak i malarstwa naskalnego, został uwzględniony jeden temat w każdym zespole, nie zaś liczba wyobrażonych postaci (powierzchnia składająca się ze stada żubrów liczona jako jeden temat: żubr).

Rozmieszczenie procentowe poszczególnych tematów przedstawia się następująco:

Treść tematu	%	Treść tematu	%	Treść tematu	%	
Koń	24	} 54	Niedźwiedź	3	Dzika koza	} mniej niż 1 % lub wątpliwe przypadki
Znaki	15		Ryba	3	Bawół	
Żubr	15		Kobieta	2,5	Wilk	
Koziorożec	7	Kotowate	2	Hiena		
Renifer	6,5	Ptaka	1	Potwory i hybrydy		
Tur/byk	5	Mamut	1	wąż		
Jeleń	4,5	nosorożec	1			
Człowiek	4					

Rzuca się w oczy przede wszystkim przewaga wizerunków konia, umownie określonych różnych znaków i żubra. Możliwe są dwa wytłumaczenia faktu, że grupa tych tematów stanowi 54% wszystkich przedstawień: albo koń i żubr były główną zwierzyną i częstotliwość ich przedstawień równa się znaczeniu jakie odgrywały w życiu człowieka, albo istnieje temat o charakterze mitologicznym obejmujący układ koń — znaki — żubr.

Hipotezy zresztą nie wykluczają się nawzajem, ale druga wydaje się bardziej prawdopodobna. Pozostaje do wyjaśnienia obecność innych postaci (w szczególności kobiety i mężczyźni), oraz znaczenia znaków.

Na podstawie statystyki topograficznej dokonano podziału znaków na dwie grupy: a) zawiera wszelkie znaki wydłużone takie jak kreski, pałeczki, linie kropkowane, b) zawierająca znaki pełne jak owale, trójkąty, równoległoboki, klamry. Podział topograficzny utwierdza nas w przekonaniu, że ludzie paleolitu znali różnice występujące między tymi znakami.

Drugą metodą przeprowadzonych badań była metoda chronologiczna. I tak w stylu I

(okres prymitywny, kultura oryniacka, ok. 30.000 r. p.n.e.) pojawiają się wizerunki zwierząt oraz realnie przedstawionych narządów płciowych, zarówno żeńskich jak i męskich; w stylu II — obok tego samego zbioru wizerunków zwierząt pojawiają się owalne figury oraz linie utworzone z kreski i kropek. W stylu III starszym (okres archaiczny, kultura solutrejska, ok. 20.000-15.000 r. p.n.e.) — wizerunki przegrodzone, kreski i znaki rozwidłone towarzyszące zwierzętom; w stylu III młodszym znaki pełne w klamrze i te same kreski, kropki lub znaki rozwidłone; w stylu IV starszym (okres klasyczny, kultura magdaleńska) — znaki „podobne do pałeczek”, kreski i punkty; w stylu IV młodszym - ponownie figury owalne, bardzo uproszczone wizerunki narządów płciowych i kreski. Rozważanie ewolucji stylów poszczególnych kultur pozwalają potwierdzić hipotezę, że znaki są symbolami o charakterze seksualnym męskim i żeńskim.

Pomimo realnie seksualnej symboliki znaków, sztuka paleolitu nigdy nie przedstawiała realistycznie scen kopulacji zwierzęcej, ani ludzkiej. Nie przedstawiła też pierwszorzędnych cech płciowych zwierząt. Zaznaczone są natomiast subtelnie drugorzędne cechy płciowe (poroże, linia grzbietu, „ciążarność”). Natomiast liczba wizerunków ludzkich z zaznaczonymi wyobrażeniami narządów płciowych, jest równa liczbie wizerunków, w których zaznaczony jest jedynie symbol płci. Wbrew powszechnej opinii, ludzie paleolitu posiadali w tej dziedzinie bardzo silne hamulce psychiczne. Nie tracili nigdy znaczenia znaków symbolicznych, co pewien czas pojawiały się interpretacje realistyczne, ale podejście ludzi paleolitu do spraw seksualnych było bardzo aluzyjne. Pewne jest że zarówno znaki jak i zwierzęta występują w postaci skojarzonej, a nie w pozycji kopulacyjnej. Nie umniejsza to znaczenia ich symbolicznemu, seksualnemu charakterowi.

Łączenie znaków jest niewątpliwe; zazwyczaj w położeniu centralnym znakowi b towarzyszy znak a, który jest jego dopełnieniem (właśnie zasada łączenia pozwala uważać że rany i odbite na ścianie ręce są ekwiwalentem znaków grupy b [2])

Stale pojawiają się wizerunki połączonych zwierząt, wynika z tego bardzo ważny fakt: zwierzęciu z grupy B (tur lub żubr) przeciwstawia się zwierzę grupy A (przeważnie koń). A więc głównym tematem sztuki paleolitu jest para koń-żubr/tur w połączeniu z tematem samiec-samica. Żubr i koń są symbolami. Nie może się bowiem takie przedstawienie odnosić do wyobrażenia zaczarowanych zwierząt, ani do ich parzenia.

Prof. Wierciński dokonał tabelarycznego zestawienia funkcji kobiety i mężczyzny społeczności zbieracko-łowieckiej. Przedstawia się ono następująco:

Cechy	Kobieta	Mężczyzna
Zasadnicze funkcje życiowe	Duże obciążenie biologiczne: Macierzyństwo:	Małe obciążenie biologiczne: Ojcostwo:
	<ul style="list-style-type: none"> • Pasywne zachowanie koitalne • Przejmowanie • Cięża i rodzenie, protekcja nad niedojrzałym potomstwem 	<ul style="list-style-type: none"> • Aktywne zachowanie koitalne • Przekazywanie • Zapładnianie
Uwarunkowany funkcją życiową podział ról społeczno — kulturowych	Stabilizacja rodziny:	Stabilizacja grupy jako całości:
	<ul style="list-style-type: none"> • Zbieractwo (dostarczanie największej ilości 60-80% pożywienia) • Karmienie osesków i przygotowanie posiłków • Wychowywanie niedojrzałego potomstwa 	<ul style="list-style-type: none"> • Myślistwo i wojna • Okresowe oderwanie się od rodziny • Dostarczanie najwyższej cenionego pokarmu mięsnego • Inicjowanie społeczne dojrzewającego pokolenia własnej płci
Stopień rytmizacji życia	Przywiązanie do codziennego rytmu zajęć: Podleganie wymogom cykliczności własnego ciała oraz wegetacyjnej i	Pęd ku niezwykłości i swobodzie:

społecznej

- Podleganie acykliczności i losowości polowania i wojny

Ogólne nastawienie poznawcze

Stosunek analityczno – poznawczy

- Ograniczona i wyspecjalizowana eksploracja otoczenia
- Duży udział podświadomej intuicywności w związku z koniecznością wyczuwania potrzeb małego dziecka i stanów emocjonalnych mężczyzny
- Znoszenie informacji o zachowaniach ludzi
- Rozwój potrzeby emocyjnego kontaktu społecznego

Stosunek uogólniająco – syntetyczny do rzeczywistości

- Szybka i rozległa eksploracja zróżnicowanego i zmiennego otoczenia
- Duży udział świadomej uogólniającej orientacji
- Znoszenie orientacji z „szerokiego świata”
- Rozwój potrzeby uogólnionego poznania świata

Postawa wobec świata

Nastawienie na „ten mały świat”

- Postawa przedmiotowa; gromadzenie obiektów pokarmowych i użyteczności domowej
- Zachowawczo – utylitarna na skutek dośrodkowego egocentryzmu rodzinnego
- Rozwój potrzeby szczególnego sensu życia

Nastawienie na transcendent

- Dynamiczna postawa, myśliwy i wojownik nie może być obciążony przedmiotami
- Progresywna, wyczuwanie na nowe sytuacje, narażanie życia dla ogólnego dobra, odśrodkowy altruizm ogólnospołeczny
- Rozwój potrzeby uogólnionego sensu życia

Konsekwencje dla symbolizacji archetypowej i analogizującej

Matka Świata zróżnicowania, który jest złudzeniem poznawczym w zakresie gatunkowo określonej wizji świata:

- Matka i Anima;
- Naziemne i podziemne zbiorniki wodne;
- Chtoniczna Matka – Ziemia;
- Noc – Księżyc;
- Północ i zachód;
- Żywioty ziemi i wody;
- Emocyjność i materialność;
- Mądrość wyjściowa normatywna;
- Liczby parzyste, szczególnie liczba 4;
- Tendencja do uzewnętrzniania i różnicowania;

Ojciec Świata, który jest czystą, niejako punktową Świadomością:

- Wróg, Ojciec, Animus;
- Burze i deszcze;
- Władcze Niebo;
- Dzień – Słońce;
- Wschód i południe;
- Żywioty ognia i powietrza;
- Duchowość i intelekt;
- Mądrość mesjaniczna i twórczego Słowa;
- Liczby nieparzyste, zwłaszcza liczba 3;
- Tendencja powrotu do jedności;
- Koń jako solarne zwierzę analogizujące (ciąża trwa)

- Krowa jako lunarne zwierzę (jeden rok solarny). analogizujące (ciąża trwająca 10 miesięcy księżycowych).

Postać kobiety jako symbol analogizujący (wg A. Wiercińskiego):

Atrybuty naturalne postaci	Możliwe skojarzenia analogizujące
wzmocniona krzywolinijność ciała, z dodaniem piersi i brzemiennego brzucha	Falujące powierzchnie Ziemi — Góra Kosmiczna; formy sferoidalne, elipsoidalne i owoidalne w naturze; jaja, nasiona, karpopodobne ryby
Trójkąt łonowy	Trójkąt ognistego pożądania; trójdzielny księżyc lub rok Doliny, wąwozy i bruzdy; idea wejścia, drzwi i domu łona — wnętrze Ziemi; pełne ciepłe promienie ukrywające potencjał życia — Świat Podziemny, który pochłania i oddaje życie z powrotem; idea generowania życia roślinnego i zwierzęcego — kosmogonia; ropucha, żaba i inne płodne zwierzęta — idea podwajania i zwielokrotniania czegoś
Organy płciowe; ciąża i poród	Cykle natury; skojarzenie lunarne i rachuba czasu
Cykliczność menstruacji, ciąży i czynności domowych	Wszelkiego rodzaju wody podziemne i naziemne — Ocean Pierwotnego Chaosu; napoje oszałamiające; zwierzęta wodne; ptaki; wzmocnienie skojarzeń lunarnych
Wyraźnie większa wydzielniczość ciała; menstruacja, mleko z piersi, wody porodowe	Ziemia żywicielka oraz różne samice zwierząt w podobnych rolach: niedźwiedzica, łania, krowa, koza; idea elementarnej mądrości o charakterze rozróżniającym i normatywnym — personifikacja Mowy
Żywienie potomstwa i protekcyjno-edukacyjny behavior	Ogólna symbolizacja emocji atrakcyjnych, a też rywalizacji, wobec tego i wojny
Emocjonalność macierzyńska i uczestnictwo w emocjach erotycznych	Wszelkie więzi społeczne; matka pszczoła i jej rój
Więzi z płodem — dzieckiem — rodziną	Pani ognia i środków do życia; idea wszelkiego pomieszkania i osłony: ciało — dom — świątynia
Pani rodziny i domu i wszelkich zajęć z tym związanych	Tkanie przeznaczenia: kompleks Księżycowej Pajęczyny
Tkanie	Wzmocnienie skojarzeń wegetacyjnych; pole uprawne — kwadrat i romboid — łuska węża; żniwowanie kojarzące się ze śmiercią by dać pożywienie dające życie ; wielorakość przedmiotowa świata
Zbieranie plonów i różne zajęcia rolnicze	

Analizując funkcje kobiety w społeczności zbieracko-łowieckiej musimy zastanowić się nad jej biologicznymi funkcjami i znaleźć towarzyszące im odwzorowanie symboliczne.

Podstawowym zadaniem jest jej zdolność do dawania życia, tajemnica która staje się źródłem sakralizacji kobiecości. Kobieta jest więc źródłem rodziny poprzez narodziny nowych potomków. Jest opiekunką ogniska, dawczynią pokarmu, rozdzielając pokarm przygotowany w ognisku staje się dysponentką dóbr, tłustości i obfitości. Mężczyzna więc zdobywa najbardziej wartościowy pokarm, ale kobieta zdobywa go najwięcej (pomimo że nie tak ceniony, roślinny) i rozdziela ten najwartościowszy który zdobędzie mężczyzna.

Kobieta szczególnie wiązana jest z mamutem (Campbellowska Madonna Mamutów). Figurki kobiece były rzeźbione z kłów i kości mamutów będącego reprezentantem kosmicznej obfitości. Wytworzenie takiej analogizacji kobiecej postaci łączyło się ze społecznościami które specjalizowały się w polowaniu na grubą zwierzynę arktyczną dostarczającą obfitość mięsa i likwidującą konieczność ciągłych wędrówek za wartościowym pokarmem, zakładającymi stałe osady. Tam rola kobiety znacznie wzrosła, osiedlenie wzmacnia więzi, tworzy ideę rodu. Część szacunku jaką obdarzona była kobieta jako dawczyni pierwszego pokarmu — mleka będącego pokarmem świętym bo nie pochodzącym ani od zwierząt, ani od roślin, oraz część skojarzeń symbolicznych jej „nałychnych" została przeniesiona po udomowieniu krowy na to zwierzę (stąd analogie i pierwiastek żeński krowy).

W kulturach rolniczych istnieje kompleks Bogini o cechach Magna Mater (Wielkiej Macierzy). Prawozorem jej postaci jest paleolityczna Potnia Theron (Pani Dzikiej Zwierzyny), żeńskie bóstwo opiekujące się zwierzętami. Następuje jednak przesunięcie jej uniwersalnego, kosmicznego charakteru, na rzecz chtonicznego związanego z płodnością gleby.

Moc płodności, która jest darem Bogini Matki, mieści się w niej jak woda życia, czy mleko w naczyniu, stąd powszechne wyobrażenie Bogini jako naczynia (u Bakairi pierwsza kobieta powstała z mózdzierza po kukurydzy, u Zulusów bezpłodna kobieta trzymała 9 miesięcy w garnku krew wyciśniętą z rany by zmieniała się w dziecko). Naczynie symbolizuje więc wypełnioną wodami płodowymi macicę, piersi pełne mleka.

- **Akwatyczna** symbolika postaci kobiecej jest związana z kosmicznymi wodami płodowymi, jakie otaczają embrión w łonie matki.

- **Lunarność** postaci (skojarzenie z księżycem i czasem): księżyc w przeciwieństwie do słońca, które zawsze jest niezmiennie, rośnie, maleje, zanika; podlega on uniwersalnemu prawu stawania się, rodzenia i umierania. Podlega cykliczności, podobnie jak ciało kobiece. Znaleźiska archeologiczne potwierdzają posiadanie przez ludzi paleolitu miary czasu opierającej się na miesiącu synodalnym [3] trwającym 29,5 doby.

Kobieta wg Junga pełni bardzo ważną rolę w życiu człowieka jawiąc się mu od urodzenia jako troskliwa matka, zajmująca całe pole rodzącej się osobowości. Jest to więc jej główna cecha wyodrębniająca ją od mężczyzn (kobieta daje nam życie). Kiedy ego oddziela się od macierzyńskiej opieki, wówczas przytłaczające go cechy matki, zostają wysublimowane i przeniesione na postać matce najbliższą, najczęściej pełną mądrości życiowej babkę. Kiedy jest ona wspaniała staje się Wielką Matką lub — adekwatnie — Wiedźmą czy Babą Jagą.

Dodatkowym wyposażeniem archetypu jest połączenie go z symbolami sapiencyjnymi. Wiąże się to z faktem, że kobieta jest pierwszym wychowawcą, nauczycielem dziecka, uczy go języka, norm zachowania i poruszania.

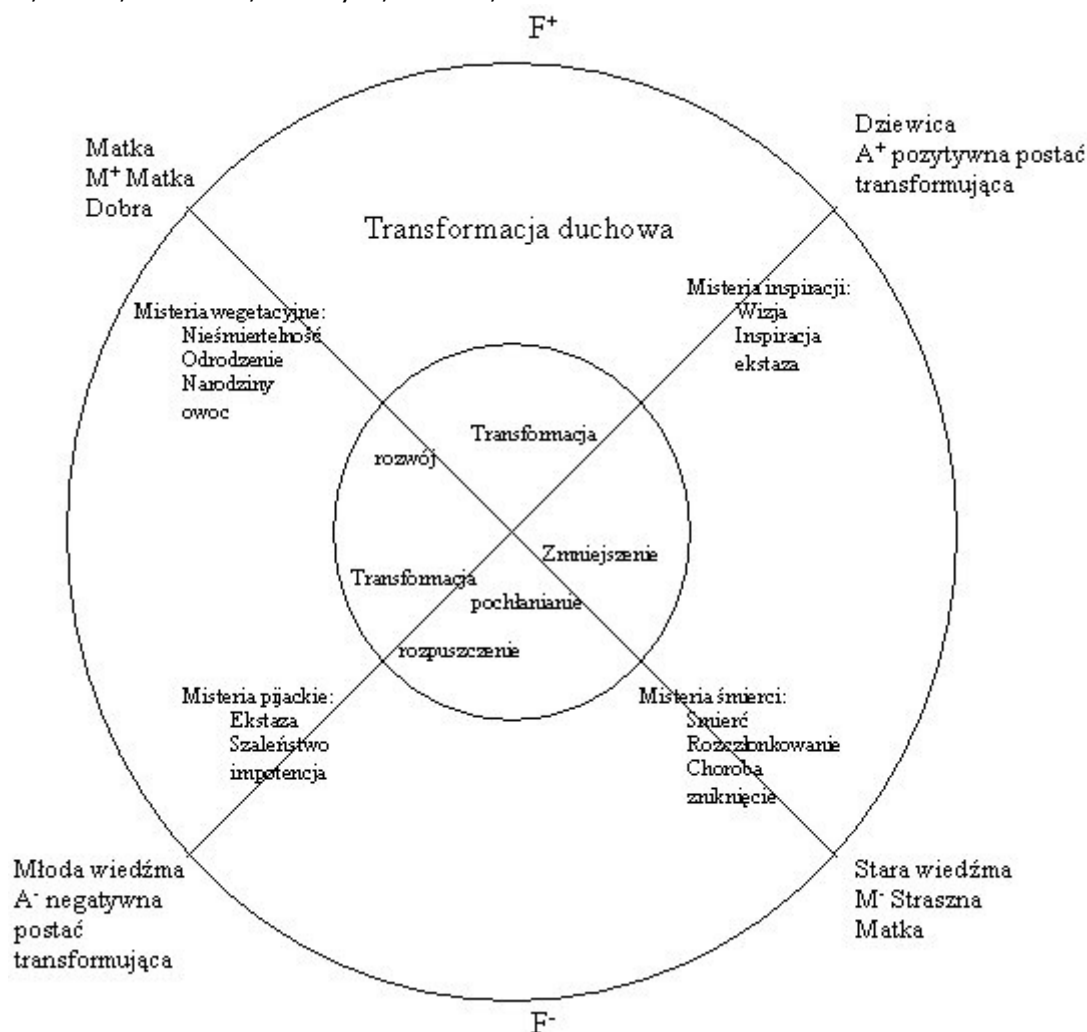
Własności związane z archetypem Matki to macierzyńska troskliwość i współczucie, magiczna moc kobiety; mądrość i duchowa sublimacja która przekracza rozum; w tym każdy życzliwy impuls i odruch; wszystko, co jest przejawem życzliwości, miłości, wsparcia, co sprzyja płodności i wzrostowi. Pod wpływem mocy Matki znajdują się miejsca magicznej transformacji, ponownych narodzin, jak również świat podziemny i jego mieszkańcy.

Od strony negatywnej wiąże się ze wszystkim co sekretne, ukryte, ciemne (np. jaskinia ma charakter żeński kojarzona z łonem kobiecym); z otchłanią światem śmierci, ze wszystkim co pochłania, uwodzi i uśmierca, ze wszystkim co jest przerażające i nieuchronne niczym przeznaczenie. Opisując potencjał semantyczny symboliki kobiecej można wydzielić następujące zespoły symboliczne (za Wiercińskim):

-				terrestrialno-chtoniczny,
-				akwatyczny,
-	lunarny		i	czasowy,
-				generatywny,
-	rozwojowy		z	cyklicznością,
-				protekcjny,
-		więzi		społecznej,
-				sapiencyjalny.

Erich Neumann konstruuje schemat pozwalający na spolaryzowanie symboliki archetypu. Z jednej strony odwołuje się do zachowania i podtrzymania, z drugiej procesu transformacji i odrodzenia ego. Schemat strukturalny oparty jest na układzie dwóch osi: cielesno-macierzyńskiej (M), oraz transformacyjnej, związanej z duchowością (animą) (A). Oś M ma postać matki opartego na opozycji pozytywne/negatywne (+/-) układu dobra matka(M⁺)/straszna matka(M⁻). Towarzyszą im odpowiednie działania obrzędowe: misteria życia bądź śmierci. Istotą drugiej osi jest moc przeistaczania, przemieniania ego na sposób pozytywny (A⁺: wszelkiego typu wizje ekstatyczne, inspiracja poetycka itp.), bądź negatywny (A⁻: szaleństwo, stany posesyjne, pijaństwo). Postacią dokonującą przemian typu (A+) jest bogini w funkcji Dziewicy, natomiast (A-) tzw. Młoda Wiedźma, czyli układ: pozytywna postać transformacyjna/negatywna postać transformacyjna, wspomóżony przez misteria inspiracyjne *versus* misteria pijackie. Reprezentantkami poszczególnych funkcji są min: M⁺ — Demeter, Maria jako Matka Boska, Izyda, Szekinach

M⁻ — Kali, Hekate, Gorgona
 A⁺ — Artemida, Maria jako Dziewica, Sofia, Muza, Atena, Maat, Kora
 A⁻ - Lilith, Kirke, Asztarte, Afrodyta, Lorelei, Medea.

Trojaki charakter boskiej postaci kobiety ukazany jest też przez Roberta Gravesa w związłym kompleksie Białej Bogini. Najistotniejsze jej hipostazy były oznaczone kolorami: białym (narodziny i młodość, dojrzewanie), czarnym (śmierć i wróżbiarstwo) oraz czerwonym (wojna i miłość) odpowiadające fazom księżyca, a także podziałowi roku na trzy części: lwa, kozy i węża. Częsty symbol kobiecości — trójkąt (łonowy) to symbol trójpodziału Postaci Białej Bogini: dziewicy, matki i staruchy.

Boski aspekt	Faza księżyca	Kolor	Zwierzę	Pora roku	Sfera życia
Artemida	Sierp/I kwadra	Biały	Koza	Wiosna	Dziewictwo
Afrodyta	Pełnia	Czerwony	Lew	Żniwa	Miłość
Hekate	Nów/ostatnia kwadra	Czarny	Wąż	zima	starość

Kobieca polaryzacja bierze się również z funkcji pełnionych przez kobietę. Skojarzenie kobiety z Boginią śmierci, wiąże się ze zbieracką funkcją jaką pełniła. Prowadzi ono do poznania farmakologicznych właściwości roślin i zwierząt. Dzięki znajomości trucizn, mogło się rozpowszechnić polowanie na grubą zwierzynę. Kojarzy się więc z mocą zadawania śmierci.

Wszystko to tworzy postać kobiety z jednej strony dobrej, matkującej, z drugiej kojarzącej się z rzeczami ostatecznymi. W paleolicie jaskinia przybiera symbolikę kobiecą, w neolicie, ziemia rolna rozorana skojarzona z zapładniająca mocą staje się Boginią Matką dającą pożywienie. Tak więc przybiera charakter chtoniczny, kojarzący się ze złem, piekłem, wodą która zapewnia urodzaj, a jednocześnie, wodą w której „umiera słońce” czyniąc ciemność, noc. Symbolika malarstwa paleolitycznego dostarcza wizerunków ran kojarzących się z bólem, śmiercią posiadających charakter żeński.

Stąd wychodzą zależności normujące polaryzację postaciowania i symboliki kobiecej,

również tej złej. Jak więc widać, ma on swoje podstawy ideologiczne i merytoryczne w religijnych misteriach przeszłości.

Przypisy:

[1] Współcześnie Mongołowie i Turcy stosują identyczny podział jurty. Prawa strona - od słońca przeznaczona jest dla mężczyzny, jego przedmiotów, narzędzi (uprzęż końska, wór na kumys, broń), lewa strona przeznaczona jest dla kobiety i jej rzeczy osobistych i narzędzi pracy.

[2] Uderzający jest fakt że jedno lub dwa ranne zwierzęta pojawiają się na płaszczyźnie w zespołach, gdzie nie ma znaków, i że w większości przypadków są one zestawione ze znakami męskimi (grupy a). Wydaje się więc oczywiste, że rana i znak żeński były wzajemnie wymienne. Ręce natomiast są zazwyczaj zbyt małe aby mogły należeć do mężczyzn i występują na płaszczyźnie, gdzie nie ma znaków b. na pięć rąk z Pech-Merle, obok trzech występują zgrupowane punkty, czwarta styka się z podwójnym szeregiem punktów, a ostatnia umieszczona jest obok szeregu zakrzywionych palców.

[3] Polegającym na powrocie księżycy do tej samej fazy. Trwa on 29 dni, 12 godzin, 44 minuty

[Gabriel Spuński](#)

Religioznawca

[Pokaż inne teksty autora](#)

(Publikacja: 27-03-2003 Ostatnia zmiana: 06-09-2003)

[Oryginał.](http://www.racjonalista.pl/kk.php/s,2370) (<http://www.racjonalista.pl/kk.php/s,2370>)

Contents Copyright © 2000-2008 by Mariusz Agnosiewicz

Programming Copyright © 2001-2008 Michał Przech

Autorem tej witryny jest Michał Przech, zwany niżej Autorem.

Właścicielem witryny są Mariusz Agnosiewicz oraz Autor.

Żadna część niniejszych opracowań nie może być wykorzystywana w celach komercyjnych, bez uprzedniej pisemnej zgody Właściciela, który zastrzega sobie niniejszym wszelkie prawa, przewidziane w przepisach szczególnych, oraz zgodnie z prawem cywilnym i handlowym, w szczególności z tytułu praw autorskich, wynalazczych, znaków towarowych do tej witryny i jakiegokolwiek ich części.

Wszystkie strony tego serwisu, wliczając w to strukturę podkatalogów, skrypty JavaScript oraz inne programy komputerowe, zostały wytworzone i są administrowane przez Autora. Stanowią one wyłączną własność Właściciela. Właściciel zastrzega sobie prawo do okresowych modyfikacji zawartości tej witryny oraz opisu niniejszych Praw Autorskich bez uprzedniego powiadomienia. Jeżeli nie akceptujesz tej polityki możesz nie odwiedzać tej witryny i nie korzystać z jej zasobów.

Informacje zawarte na tej witrynie przeznaczone są do użytku prywatnego osób odwiedzających te strony. Można je pobierać, drukować i przeglądać jedynie w celach informacyjnych, bez czerpania z tego tytułu korzyści finansowych lub pobierania wynagrodzenia w dowolnej formie. Modyfikacja zawartości stron oraz skryptów jest zabroniona. Niniejszym udziela się zgody na swobodne kopiowanie dokumentów

serwisu Racjonalista.pl tak w formie elektronicznej, jak i drukowanej, w celach innych niż handlowe, z zachowaniem tej informacji.

Plik PDF, który czytasz, może być rozpowszechniany jedynie w formie oryginalnej, w jakiej występuje na witrynie. **Plik ten nie może być traktowany jako oficjalna lub oryginalna wersja tekstu, jaki zawiera.**

Treść tego zapisu stosuje się do wersji zarówno polsko jak i angielskojęzycznych serwisu pod domenami Racjonalista.pl, TheRationalist.eu.org oraz Neutrum.eu.org.

Wszelkie pytania prosimy kierować do redakcja@racjonalista.pl